

Czakó Gábor

ŐSI NYELV- ÉS LÉLEKEMLÉKEK

Sokan untig ismételtetik, hogy sajnos, nincsenek nyelvemlékeink. Azt feleljük nekik, hogy vannak, de nem elegendő, ráadásul a meglévőket sem kutatjuk eléggé. Egyrészt észre sem vesszük őket. Másrészt nem bányásszuk ki a föl-fölbukkanókat idegen szövegkörnyezetükből, harmadrészt, hogy ha a szemünk elé kerülnek, tudunk-e mit kezdeni velük?

Szombathely elődjéről, a régi Savaria városáról az *első írott adatunk Kr. u. 43-ból* való, amikor *Claudius* császár *colonia* rangra emelte. Neve ettől kezdve *Colonia Claudia Sabariensum* lett. Bennünket a név harmadik tagja érdekel, mert erősen valószínű, hogy a mi hajdani *szabar* nevünket őrzi mindmáig... Ha igen, akkor jelenleg ez a szó a legkorábbi, írásban fennmaradt nyelvemlékünk. Igaz, hogy csak egy szó, de kétszerte öregebb a *Halotti beszédnél*, a *Tihanyi alapítólevelénél*, a veszprémvölgyi apácák adománylevelénél! Kereskedőinkről szólva Iordanes is említi a *Getica* 37. fejezetében (VI. század!) a saviusokat. E szavunk helynévként 44-szer fordul elő a Kárpát-medencében. Gyakori kulcsszava az ugor hősepiának: pl.: *Ének Saper város fejedelménőjéről*.

*

Ammianus Marcellinus (Kr. u. kb. 330–400 között) történetíró ifjabb korában császári testőrként szolgált, így meglehetősen közelről látott-hallott-átélt politikai eseményeket, melyeket *Róma története* című művében megörökített. Könyve 11. fejeztében rögzítette a nyilván saját fülével hallott magyar szót. Mégpedig oly különös szót, melyhez hasonló bizonyára kevés ütötte meg fülét a soknyelvű birodalomban.

„Ilyen zavaros körülmények között a sirmiumi téli szállásán pihenő *Constantiust* – (II. e néven, uralkodott: 317–361) aggasztó hírek zökkentették ki nyugalmából.” A szállás neve Sirmium, magyarul Száva-szentdemeter, a császár szülővárosa. Mai nevén szerbül Sremska Mitrovica, horvátul Srijemska Mitrovica. „Amitől tartott, az bekövetkezett: a *sarmata limigansok* elűzték uraikat ősi, örökölt lakóhelyükről,

lassanként otthagyták azt a vidéket, amelyet az előző évben célszerűen kijelöltek nekik, hogy kalandos természetük miatt ne tervezzenek semmilyen káros vállalkozást. Most mégis elfoglalták a határvidéken elnyúló területeket. (...) A császár úgy vélte, hogy halogatás esetén még fenyegetőbbé válik a helyzet, ezért sereget gyűjtött. (...) és még a tavasz beállta előtt hadbavonult. (...) Valériába érkezett, ami valamikor Pannoniához tartozott. Seregével az Ister (Duna) folyó mentén bősátrakban ütött táborn. Emelvényt rakatott, s megparancsolta, hogy az odarendelt hajókon elhelyezett harcedzett legionáriusok a tervet kieszelő *Innocentius* vezetésével kísérik figyelemmel a folyó medrének part menti sávját, és ha a barbárokat háborogni látják, azonnal támadják őket hátba. (...)”

Nos, ez történt. Lássuk először a latin eredetit. Ammianus Marcellinus *Rerum gestarum libri qui supersunt* című könyve I. köt. 177. o.: „Visoque imperatore ex alto suggestu iam scrmonem parante lenissimum meditanteque allogoqui uelut morigeros iam futuros quidam ex illis furore percitus truci calceo suo in tribunal contorto »*marha, marha*«, quod est apud eos signum bellicum, exclamauit eumque secuta incondita multitudo uexillo elato repente barbarico ululans ferum in ipsum principem ferebatur, qui cum ex alto despiciens plena omnia discurrentis turbae cum missilibus uidisset relectisque gladiis et uerrutis, iam propinquante pernicie externis mixtus et suis ignotusque.” Magyarul: „Amikor a császár megjelent az emelvényen, és barátságos hangon éppen megszólalni készült, egyikük éktelen haragra lobbánva az emelvény felé hajította csizmáját, és ezt kiáltotta: »*marha, marha*«, ami náluk csatakiáltásként hangzik. Erre az egész gomolygó tömeg arrafelé tódult, és hirtelen magasba emelve a barbár zászlót, vad üvöltéssel egyenesen a császár felé rohant, aki a magasból letekintve, mindenfelé ide-oda futkosó tömeget látott feléje közeledni dárdákkal, kivont kardokkal, kopjával. (...) Nem volt idő a habozásra, föl pattant egy gyors lóra, és elvágatott.” (Tömörített kivonat.)

Ammianus Marcellinus több mint valószínű, hogy nem tudott magyarul. Bizonyára ezért vélhette csatakiáltásnak a „*marha, marha*” üvöltést. Ha érti, bizonyára nem merészelt volna szó szerint megörökíteni e szörnyű felségsértést, amelynek elkövetője nyilván egy egészségesen beborozott magyar ember lehetett. Hogy közben szarmata is volt-e az illető, s mint ilyen, anyanyelvén szidalmazta-e a császárt, nem

tudhatjuk. Annyi bizonyos, hogy a nyomaték kedvéért megkettőzött kiáltás – talán éppen ezért – fönnyaradt.

Az esemény 350 körül történt, tehát nyelvemlékünk is ekkori.

*

Strabon (Kr. e. 60 – i. u. 23, görög földrajztudós) jószerivel bejárta az akkor ismert világot. Ő írta: „A Dunától a Kaukázusig szarmata törzsek lakják a területet.” Vegyünk elő egy térképet, és ne feledjük el, hogy etnikailag ekkorra már a déli szarmaták (trák-macedon stb.) asszimilálódtak görög-rómaiként.

Hérodotosz (Kr. e. 484–424) szerint népük szkíta ifjak és amazon leányok szerelméből született. Nagyállattenyésztő pásztornép voltak. Őshazájuk a mai észak-kaukázusi síkság, a Kuma völgye és a későbbi dél-orosz sztyeppevidék lehetett. *Strabon* nagy etnikai keveredésről ír a Duna menti szarmatáknál. Germán eredetű baszternák, valamint kelta eredetű boi, tauruszi és scordiskuszi népeket említ.

A szarmaták hosszú kopjával, nyíllal és egyenes karddal harcoltak, csatában pikkelypáncélt viseltek. Állítólag egy csoportjuk elvonult Angliába, s beállt Artúr királyhoz lovagnak.

A szarmaták nyelvéről igen keveset tudunk. A *marha* szó árul el róluk legtöbbit... Külföldi tudósok nevezik őket iráninak, szkítának, persze germánnak is, stb. Gyarmatosítják a múltat, mint mindig, tudván, hogy az ilyesmi jól jöhet külkapcsolatok építése közben. A mi akadémikusainkat nem kísértik efféle hátsó gondolatok...

Egy forrás szerint Szirák nevű törzsük is volt. Talán az ő emléküket őrzi a Nógrád megyei Szirák falu neve?

*

A *marha* ennél fogva és jelen tudásunk szerint az egyik legkorábban főljegyzett magyar szó.

A hivatalos tudomány szerint 1372 utáni érkezett a német, közelebből a bajor-osztrák nyelvből.

Ammianus Marcellinus szerint ekkor már bő ezer éve használtuk. A Czuczor–Fogarasi úgy tudja, hogy nem jött sehonnan, mert „gyöke mar, melyből *a* képzővel lett mara, majd *h-t* közbevetve, marha. Így alakultak porha v. purha, turha, börhe, csürhe stb. Értelemre és hangra

megegyezik ezen gyökkel a barom gyöke: bar, miért apró marha és baromfi egyet jelentenek. Legvalószínűbb, hogy mindegyikben alapfogalom a mozgás, járás, mint egyik lényeges különböztető jegye az állatnak, s a *mar*, mint mozgást jelentő gyök, megvan a marúl igében, mely am. menül, ficzamlík, pl. kimarúlt a karja; a bar pedig szintén rokon értelemmel járást jelent a barangol, baracskál, barlag (ballag) igékben.”

A bar-mar gyökpárból eredt szavak – alakjukat és jelentésüket megőrizve – igen népes családot neveltek. Hogy a családtagok közül melyik létezett 1700 esztendeje, a 300-as évek derekán, sajnos, nem tudjuk. De azt igen, hogy „a magyar szó ismerve, hogy magyar gyökre épül” (*Magyar Nyelv rendszere, 1846. Magyar Tudós Társaság*), tehát kellett legyen rokonsága. Ezért szóelemzés során – amennyire csak lehetséges – mindig a szócsalád egészére kell figyelemmel lennünk.

*

Theophylaktosz Simokattész Világtörténelméből (VI. sz.) való a következő néhány szó. Magát a művet *Olajos Teréz* fordította magyarra.

avar – a TESz latin jövevénynek minősíti és 1760-ra keltezi.

vár – a TESz szerint iráni eredetű. Ezzel szemben áll az andronóvi kultúracsalád Kr. e. III–II. évezredbeli számos „csud vára” melyek a Lapp-földtől az Urálon túlig előfordultak. Lásd a CzF.-ban Hunfalvy Pál szócikkét: „CSUD, (1), mint csuda és származékai gyöke látható csoda, csodál stb. alatt. CSUD, (2), v. CSÚD, tt. csud-ot. Az oroszok némely finn népséget csudok-nak neveznek. Azt gondolták s gondolják, hogy e csud név azonos a régi sküth (szittyia) névvel. A csud kifejezés az Enari, vagy Anara körül lakó lappoknál azt teszi, mint a finn sota, s magyar csata; csud tehát am. csatanép, hadi nép, a csudeh (mely többes = csudok) pedig jelent nálok csatanépet, vagy csatározó, száguldó hadnépet. Közel az Enári egyházhoz magas hegy van: csudvár, melyen hajdan a lappokat bántó csatanép tartózkodott. S ezen nevezés legjobban illik azon népekre, kiket az orosz krónikák csudoknak neveztek, illenék egy szóval a hellén által nevezett sküth-ekre. A lapp csud jelentését, melyet a skuJ-ekre hajlandók vagyunk érteni, nagyon találólag kifejezi a magyar csatangol ige szó is (Sjögren után Hunfalvy Pál).”

Mindehhez csak annyit fűzhetünk, hogy e várakat – más gyanúsított nem lévén – talán az andronovói kultúra kereskedői emelték, részint támaszpontul, a környéken szerzett holmik földolgozása és saját biztonságuk érdekében. Persze, az orosz krónikák akkor még nem léteztek, amikor az andronovóiak Enári és vidéke finn-lapp térségeiben üggyödtek.

„Hunnivár eléjön Jornandes-nél a VI. században, mely az egykorú Procopiusnál am. castrum vetus hunnorum.” (Czf)

További szavak: vári

Népnevek: *Barsélt/Bercel* szn., ma falunév Cegléd, illetve Tisza előtaggal, továbbá *hun, szabar/szabir*.

*

A környei íjmarkolat lemez föliratán – VI. sz. – egyelőre öt szót sikerült elolvasni. A többiek jelei, a rovás kopott végén, vitatottak. Talán egy érzékenyebb, a csontanyag mélyébe belátó eljárás segíti majd az utolsó betűk elolvasását.

A megfejtő *Vékony Gábor* (1944–2004) nyelvész, régész, történész, turkológus. Az elfogadott szavak, illetve mondat: „*te újat lövesd nyíllal ellen!*” E sorok írója a harmadik szót: lövesd, inkább löveld-nek véli: „*te újat löveld nyíllal ellen*”.

Az egyes szavak:

ellen a távolodást jelentő el gyök + (l)en – határozó

íj + t tárgyrág

lő, löveld, lövesd. Akármelyik alakot is véljük fölfedezni a nyelvemlékben, mindkettő tanúskodik nyelvédessanyánk bonyolult ragozási képességéről, belső rugalmasságáról,

nyíl – a kiterjedt nyál, nyúl, nyél stb. család tagja.

te – személyes névmás

val/vel, hasonulás után: lal, nyí(l)lal, tehát a hasonulást már ismerte és használta nyelvünk a VI. században! Érdekes és jellemző, hogy e tudás és gyakorlat később kiszorult, a magyarul írás szokásával együtt. Egy példa: Sylvester János (1504 k. – 1551 után) „*Buzgó lélekvel szól.*”

*

A késő avarkori Nagyszentmiklósi kincs tárgyait rótt szavak olvasásában is Vékony Gábor megfejtéseit követjük.

A 15. számú lapos edényke fölirata 'vad étky', azaz 'vad éték.' A kis tálcskában föltehetően nem termesztett, hanem vadon nőtt, erdőben szedett gyümölcsöket: szedret, málnát stb. szolgáltak föl.

Az 5. sz. kancsó fölirata /ζ^aβ^oγ, azaz 'savó'. A savó szóban befoglaltatik 'sav' szavunk is.

*

Ne vágjunk savanyú képet, inkább örüljünk e három, illetve négy avarkori magyar szónak!

Sőt, többnek, mert ha összeadjuk az eddigi kilenc szót a Szarvasi tütartó itt nem elemzett húsz szavával, akkor fölmerül a gondolkodó magyarban az, ami megfordult Vékony Gábor fejében is: *az avarok magyarul beszéltek!* Tehát magyarok voltak! Magyarok, akik egy finnugor szót sem tanultak az ugoroktól, mert nem is találkoztak velük világszép életükben. Ha pedig így van, akkor a finnugrizmusnak lőttek.

*

De menjünk tovább a Nagymácsédi kereszthez és rótt föliratához. A gyönyörű és mélyértelmű műtárgy kora vitatott. Talán ún. avar, talán honfoglalás kori. Olvasata: *ND NR* azaz *Nagy INRI*.

Szavunk előfordul a másfél századdal későbbi *Tihanyi alapítólevél*ben (1055) *nogu* alakban.

A TESz a zürjén nadz 'fösvény'szóval keresi a rokonságot. Sok fogalom akad, aminek értelme nem illik a Megváltóra. Ezek közül messze kiemelkedik a 'fösvény'. Egészen a legújabb korig az uralkodókkal, a nagy és gazdag emberekkel szemben támasztott legfőbb igények közé tartozott a Krisztus-követés, vele a bőkezűség, betegek és szegények gyámolítása, oltalmazása, kórházak, iskolák stb. építése, fönntartása, legkivált pedig a haza védelme. Biztos, hogy akadt köztük számos fösvény alak, meg hazaáruló is, de azt legföljebb gúnyból nevezték nagynak. A TESz szófejtése tökéletesen igazodik a Bach-korszak magyarcsúfoló szelleméhez.

*

Részes szavunk a *Halotti beszédben* följegyzett rész gyökszó ragozásából keletkezett. A szó igazán korai írott alakjában nem maradt ránk,

de széles körben elterjedt. Részesnek hívták az északi csángó telepek lakóit, akik helyi osztozás alapján egy *részt* bírtak a falu határából. Ők nyilvánvalóan nem keltek át a Vereckei-hágón, hanem ott maradtak a túloldalon. Nem volt köztük úr és szolga, sőt később a moldvai román állam megalakulása – 1363 – után a fejedelemnek sem fizettek adót. Helyette a fejedelem beiktatásakor kölcsönösen kialakult „ajándékot” adtak.

A TESz a *rész* (1195, HB) kikövetkeztetett finnugor alapalakjához „feltehető eredeti jelentést” kapcsol. Nyilván a legszigorúbb tudományosság jegyében.

*

Honfoglalás kori, tehát 900 körüli a bodrogbúti fűvóka fölirata: *fúnák*, v. *fúnék*. Vékony Gábor olvasata.

*

Liutprand, másutt *Liudprand* cremonai püspök említi, hogy a pogány magyarok „*huj, huj*” csatakiáltással vetették rá magukat a „Kyrie eleison” („Uram, irgalmazz!”) fohászat éneklő németekre. (Merseburgi csata 933, *Liudprand: Antapodosius II/31.*)

Ifjúkoromban és fölmenőim beláthatatlanul hosszú, a cremonai püspök koráig, s azon messze túlnyúló idejében az ősi csatakiáltás még *huj, huj, hajrának* hangzott, miként *Liudprand* püspök korában. Gyermekkori bandaháborúkban, futballmecséken és egyéb versenyeken használtuk. A kommunisták azonban hatalomátvételük után éles harcot kezdtek a szovjet embereket – állítólag – sértő mondat ellen. A szöveg ugyanis az orosz, nem szovjet, orosz fülek számára „*fasz, fasz, hajrá*” értelmű.

*

A Dunántúl, Tiszántúl, esetleg *Fölvidék* és *Délvidék* elnevezések igen beszédesek: nyilván a Duna–Tisza közébe telepedett fejedelmi udvar szemszögéből alakult ki e szóhasználat. Talán már a szarmata, vagy a hun, netán az avar időkben? Korábban? (Lásd még Czakó G.: *Beavatás a magyar észjárásba* – Bp. 2008, 25. o. – *A magyar fejedelmi központról.*)

Érdekes, hogy a fejedelmi lakhelyek Baja előtt megszűnnek. Az Árpádok tiszteletben tartották a délebbi avar főnnhatóságot, ami eszerint a honfoglalás után is létezett? Ez nem az avarok népi/nyelvi különállását, hanem politikai távolságtartását jelzi.

Föltétlenül el kell gondolkodnunk azon, hogy a kalocsai érsekség alapítása, 1001 után I. Béla 1061-ben megalapította a szekszárdi apátságot. Oda is temetkezett. A gondolkodni valót a táj különössége adja. Egyrészt Kalocsa és Szekszárd egymáshoz való közelsége. A térséget természetes, de a fogszállás miatt jól karbantartott víziutak hálózták be. Jó evezős egy nap alatt oda-vissza megjárta az utat. Másrészt az idő tájt a Sárközben feküdt Ete mezőváros. A római hadiút közelében, de a Sárvíz-Báta folyó túlsó, keleti oldalán. Palánkvára és népes lakossága, kőtemploma volt. Pár éve a szekszárdi múzeum régészei kiásták, majd visszatették, hogy köveit-tégláit el ne hordja a hálás utókor. Szekszárd e közvetlen déli szomszédja nyilván Etele-Attila nevét viselte. A hun nagykirály egyik lakhelye lehetett? Itt találták föl a cserépkályhát. Gyerekkoromban tömérdek zománczott cseréptöredéket találtunk Ete dombján, a Városhelyen. A tagosítás, tévesztés, a kuláküldözés során beindult nagyüzemi gazdálkodás elpusztított mindent, ami böhöm nagy gépei útjába került.

Az én falum Etétől tán két kilométernyire feküdt a Duna irányában. Decs. Neve valószínűleg az Árpád-család emlékét őrzi, lásd Géza, Geicsa, Deicsa, stb. alakváltozatokat. Decstől északra, egy jó futamodásnyira állt Őcsény, ahol egy komoly ember *öccse* élhetett. Szerencsére ma is megvan. E tatárt, törököt, németet túlélő falvak népe roppant gazdag és régi néprajzi anyagot őrzött meg az utókornak. Bár kissé más vonalvezetéssel, de ugyanolyan dúsat, mint a túloldalon, a Kalocsai Sárköz lakói... Itt is, ott is bőséges a népmesekincs, a táncok és dalok serege, az igen színes és árnyalt élő beszéd. Sajnos ez utóbbi is kiveszett a rádió meg a tévé miatt, amihez képest a helybeliek szégyellnivalónak érezték a maguk ő-ző tájszólását.

A kapcsolat eleven volt még a múlt század elején is, amikor falutól faluig lehetett ladikázni – mondjuk Őcsény és Érsekszanád, vagy Decs és Fajsz között. Hoppá! Fajsz is egy fejedelem neve! Bíborbanszületett Konstantin szerint Árpád negyedik fia, Jutocsa nemzette Falicsit, más néven Fajzot, aki a krónikairó császár, illetve Bulcsúék követjárása – kb. 950 – idejében viselte a fejedelmi címet.

Svábok, rácok, előfordultak itt-ott, de nem tömegesen. És jó magyarok voltak: az én anyai nagyapám, Scherer János is Fajsza evezgetett udvarolni szíve szép szerelméhez, majdani nagyanyámhoz, Fekete Rozáliához.



Découverte